

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН УЛУТТУК ИЛИМДЕР
АКАДЕМИЯСЫНЫН ЧЫҢГЫЗ АЙТМАТОВ АТЫНДАГЫ
ТИЛ ЖАНА АДАБИЯТ ИНСТИТУТУ**

**ЖУСУП БАЛАСАГЫН АТЫНДАГЫ
КЫРГЫЗ УЛУТТУК УНИВЕРСИТЕТИ**

**КУСЕЙИН КАРАСАЕВ АТЫНДАГЫ
БИШКЕК МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИ**

Д 10.23.667 ДИССЕРТАЦИЯЛЫК КЕҢЕШ

**Кол жазма укугунда
УДК: 821:82.6 (575.2) (043.3)**

Ажыбаев Артур Шарапидинович
**Кыргыз адабиятындагы эпистолярдык
форманын өнүгүү тенденциялары**

10.01.01 – кыргыз адабияты

**Филология илимдеринин кандидаты
окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн
жазылган диссертациянын
АВТОРЕФЕРАТЫ**

БИШКЕК – 2024

Диссертациялык иш Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Чыңгыз Айтматов атындагы Тил жана адабият институтунун “Кыргыз адабияты” бөлүмүндө аткарылды.

Илимий жетекчи:

Акматалиев Абдылдажан Амантурович
филология илимдеринин доктору, профессор
Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Чыңгыз Айтматов атындагы
Тил жана адабият институтунун директору

Расмий оппоненттер:

Искендерова Суусар Искендеровна
филология илимдеринин доктору,
Кусейин Карасаев атындагы Бишкек мамлекеттик
университетинин профессору

Казакова Нурзат Аскарровна
филология илимдеринин кандидаты, доцент,
Эл аралык Ала-Тоо университетинин филология
кафедрасынын магистратура жана докторантура
бөлүмүнүн координатору

Жетектөөчү уюм:

Сатыбалды Нааматов атындагы Нарын
мамлекеттик университетинин кыргыз тили
жана адабияты кафедрасы. Дареги: 722600,
Нарын шаары, Сагынбай Орозбак уулу көч., №25

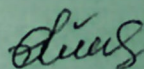
Диссертация 2024-жылдын 27-сентябрында саат 13.00 до Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Чыңгыз Айтматов атындагы Тил жана адабият институту, Жусуп Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университети жана Кусейин Карасаев атындагы Бишкек мамлекеттик университетине караштуу филология илимдеринин доктору (кандидаты) окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертацияларды коргоо боюнча түзүлгөн Д 10.23.667 диссертациялык кеңешинин жыйынында корголот (Бишкек шаары, Фрунзе көчөсү, 547). Диссертацияны коргоо боюнча видеоконференцияга кирүү шилтемеси: <https://vc.vak.kg/b/102-pms-mzx-ajn>

Диссертация менен Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Борбордук илимий китепканасынан (Дареги: 720071, Бишкек ш., Чүй проспекти, 265а), Ж. Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин (720033, Бишкек ш., Фрунзе көч. 547), К. Карасаев атындагы Бишкек мамлекеттик университетинин китепканаларынан (722044, Бишкек ш., Ч. Айтматов проспекти, 27) жана Кыргыз Республикасынын Улуттук аттестациялык комиссиясынын электрондук порталынан төмөнкү шилтеме https://stepen.vak.kg/d_10_23_667/123653/ боюнча таанышууга болот.

Автореферат 2024-жылдын 27-июнунда таркатылды.

Диссертациялык кеңештин
окумуштуу катчысы,

филология илимдеринин кандидаты

Бийсаева Н.Т.

ИШТИН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Диссертациянын темасынын актуалдуулугу. Адабий көркөм чыгармачылыкта кат формасын колдонуу байыркы мезгилдерде эле колго алынган. Антикадагы адабий салт боюнча каттар ойду жана сезимдерди билдирүүдө башка жанрлардан кем калышпай, учурашуу менен башталган бардык чыгармаларды өз ичине камтып, формасынын ар түрдүүлүгү менен айырмаланып турган. Бирок, күндөлүк кат менен адабий каттардын жанрдык чегинде бүдөмүк учурлар көп болгон. Себеби, белгилүү бир учурга, белгилүү бир адамга карата жазылган каттар, сырткы формасы боюнча жеке адамга багытталганы менен түпкү максатында жалпы окурманга арналгандыктан, алар дароо адабий-публицисттик чыгармачылыктын энчисине айланып кеткен. Ошондуктан, изилдөөчү А.Н.Семёнов: “Антикалык маданияттын эпистолярдык жанрга болгон мамилеси, чынында, каттын авторунун болуп өткөн окуя тууралуу маалыматтарды гана жеткирбестен, анын каты башка замандаштарына, жада калса кийинки доордогу адамдарга да жеткиликтүү болот деген ишенимде болушкан” [Семёнов, А. Н. Культура эпистолярного жанра [Текст]: кн. для учителя / А. Н. Семёнов. – Ханты-Мансийск: АУ ДПО ХМАО, 2017. – 14-б.], - дейт.

Кат жазуу өнөрүнүн мейкиндик-мезгилдик алкактагы ордун туура түшүнгөн антикалык сөз чеберлери анын талаптарын, спецификасын так сактоого умтулушкан.

Негизинен, эпистолярдык форманы иликтөө иштери тарыхый-маданий багытта, тилдик аспектиде жана көркөм адабият жаатында колго алынгандыгын көрүүгө болот. Бирок, мындай иликтөөлөр дүйнөлүк, орус жана башка элдердин адабият таануу илимдеринин алкагында аткарылып келгендигин эске алсак, анда кыргыз адабиятындагы эпистолярдык форманын табияты иликтенбей, аткарган функцияларынын “бүдөмүк” бойдон тургандыгы көрүнөт. Башкача айтканда, кыргыз адабиятындагы аталган форманын максат-милдеттери, колдонулуш өзгөчөлүктөрү, теориялык-практикалык маселелери ушул кезге чейин комплекстүү талдоого алынбай келген. Ошентип, адабий көркөм чыгармачылыкта антикалык баалуулуктардан суурулуп чыгып, анын өнүгүшүнө өз салымын кошкон, жеке спецификалуу жанрдык белгилерге, типтерге жана түрлөргө бөлүнгөн эпистолярдык формага кыргыз адабиятында дээрлик көңүл бурулбай келген.

Учурунда европа адабиятында кеңири колдонулуп жүрсө да, изилдөөчү А.Сарафанова таамай белгилегендей, “Жеке адамдын жан дүйнөсүн ачып берүүдө европа романдарынын башында туруп, антикадан

берки адабий кызыкчылыкты туудурган бул жанр XVIII кылымдын акырына чейин гана жашап, андан кийин адабий чөйрөдөн четтеген” [Сарафанова, А. А. Классическая форма эпистолярного романа и ее трансформация в XX веке [Электронный ресурс] / А. А. Сарафанова. – Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/klassicheskaya-forma-epistolynogo-romana-i-ee-transformatsiya-v-hh-veke>. – Загл. с экрана. – (Дата обращения: 29.09.2021).] Бирок, эпистолярдык форма көркөм чыгармачылыкта колдонуудан таптакыр чыгып калган эмес. Анын айрым түрлөрү бүгүнкү мезгилдин адабий туундуларында да кеңири колдонулуп келе жатат. Буга карабастан, аталган форманын илимий-теориялык базасы, жанр катары бөтөнчөлүктөрү, классификациясы тууралуу атайын изилдөөлөрдүн жоктугу – улуттук адабияттагы эпистолярдык форманын табиятын толук жана ар тараптуу түшүнүүгө өз кедергисин тийгизип келет. Демек, эпистолярдык форманын кыргыз адабиятындагы колдонулуш өзгөчөлүктөрүн, жанрдык табиятын, орду менен ролун, өнүгүү тенденцияларын, түрлөрү менен формаларын ар тараптан ачып көрсөтүү – илимий ишибиздин актуалдуулугун туюндурат. **Диссертациянын темасынын негизги илимий изилдөө иштери менен болгон байланышы.** Диссертациялык иштин темасы КР УИАнын Ч.Айтматов атындагы Тил жана адабият институтунун илимий изилдөө багытына жана илимий демилгесине шайкеш тандалып, аткарылды.

Илимий иштин максаты жана милдеттери. Иштин максаты – кыргыз адабиятындагы эпистолярдык форманын өнүгүү тенденцияларын ар тараптан ачып көрсөтүүдө турат.

Көздөгөн максатты ишке ашыруу үчүн төмөнкүдөй милдеттер алдыга коюлду:

1. Эпистолярдык форманын изилдениш тарыхына байланыштуу эмгектерди анализдөө;
2. Эпистолярдык форманын жанрдык аныктамаларын, жеке өзүнө таандык белгилерин, түрлөрүн жана өнүгүү тарыхын талдоого алуу;
3. Кыргыз адабиятындагы эпистолярдык форманын генезисин, өнүгүү багыттарын талдоого алуу;
4. Жеке адабий каттардын спецификасын, өзгөчөлүктөрүн ачып көрсөтүү;
5. Кыргыз адабиятынын поэзия, проза жанрындагы эпистолярдык форманын өнүгүү тенденцияларын талдоого алуу;
6. Кыргыз адабиятынын жанрындагы эпистолярдык форманын функцияларын анализдөө.

Илимий иштин жаңылыгы. Илимий иште алгачкы жолу кыргыз адабиятындагы эпистолярдык форманын колдонулуш өзгөчөлүктөрү

анализге алынды. Улуттук адабияттагы эпистолярдык форманын генезисине кайрылып, анын башаты элдик оозеки чыгармачылык менен таш жазма эстеликтеринде жаткандыгы аныкталды. Кат формасынын көркөм чыгарманын тутумунда аткарган кызматтары бөлүнүп көрсөтүлдү. Кыргыз адабиятындагы эпистолярдык форманын жанрдык табиятын ачып берүү аракети көрүлдү. Каттарды колдонуунун илимий-теориялык аспектилери талдоого алынып, көркөм чыгарманын тутумундагы ээлеген орду аныкталды. Поэзия жана проза жанрындагы каттардын өнүгүү тенденциялары ачылып берилди.

Илимий иштин практикалык мааниси. Диссертациялык иштин материалдары кыргыз адабиятынын жанрдык системасындагы эпистолярдык форманын орду менен ролу тууралуу келечекте жүргүзүлүүчү илимий изилдөө иштерине илимий-теориялык жактан өбөлгө болуп бере алат. Алынган жыйынтыктар жогорку окуу жайларында, орто мектептерде адабият сабагын, илимий окууларды уюштурууда, курстук жана квалификациялык иштерди аткарууда материал болуп бере алат. Филология багытындагы студенттерге, изденүүчүлөргө, аспиранттарга жана окумуштуу-методисттердин иштерине илимий-методикалык маалымат катары салымын кошот.

Коргоого коюлуучу жоболор.

1. Эпистолярдык форма – адам баласынын тили пайда болгонго чейин эле күндөлүк-турмуштук мамилелерде, маалымат берүү процессинде колдонулган, кийинчерээк, философиянын, дидактиканын, анан барып көркөм адабиятка оогон чыгармачылыктын өз алдынча жанрларынын бири;
2. Кат менен жазуунун генезиси бир: биринен экинчисин ажыратып кароого мүмкүн эмес. Эпистолярдык форманын жанрдык табиятын туюндурган аныктамалары, спецификалуу белгилери, түшүнүктөрү, жеке түзүлүшү, өнүгүү тенденциялары бар;
3. Кыргыз адабиятындагы эпистолярдык форманын бир бутагы элдик оозеки чыгармачылыктын үлгүлөрүндө жатса, экинчи бутагы таш жазма эстеликтеринде, эпиграфияларда жолугат. Үчүнчү бутагын жазгыч акындардын чыгармачылыгынан көрүүгө болот;
4. Адабий каттар – калемгерлерин жеке чыгармачылык тагдырларын, алардын оош-кыйыштуу учурларын, башка калемгерлер менен болгон мамилелерин таамай көрсөтүүчү жанр;
5. Кыргыз адабиятынын поэзия, проза жанрында эпистолярдык форма лирикалык каармандардын кайрылуусун, үмүт-тилектерин, көз караштарын, жагдай-шарттарын билдирүүдө, кат формасындагы арноо ырларын жазууда, сатиралык формадагы кайрылуу ырларын, поэмаларын жазууда кеңири колдонулган;

6. Кыргыз адабиятындагы эпистолярдык форма ар түрдүү кызматтарды аткарат: сюжетти өнүктүрөт, каармандардын ички дүйнөсүндөгү өзгөрүүлөрдү көрсөтөт, психологиялык ал-абалдарын чагылдырат.

Издөнүүчүнүн жеке салымы. Диссертациядагы эпистолярдык форманын өнүгүү тенденциялары, жанрдык табияты, поэзиядагы, прозадагы колдонулуш өзгөчөлүктөрү, аткарган функциялары тууралуу сунушталган илимий-теориялык көз караштар издөнүүчүнүн жеке салымы болуп саналат.

Диссертациянын илимий жыйынтыктарынын апробацияланышы. Диссертациядан алынган илимий жыйынтыктар баяндама түрүндө Ч.Айтматовдун 95 жылдыгына карата “Манас жана Чыңгыз: улуттук нарк-насил, элдик таалим-тарбия жана ааламдашуу” жана академик Б.М.Юнусалиевдин 110 жылдыгына карата “Б.М.Юнусалиев – улуу агартуучу” аталышындагы эл аралык илимий-практикалык конференцияда, КР УИАнын Ч.Айтматов атындагы Тил жана адабият институту өткөргөн илимий –практикалык конференцияларда, семинарларда чагылдырылды.

Диссертациянын жыйынтыктарынын илимий макалаларда толук чагылдырылышы. Изилдөөнүн негизги жоболору сегиз (8) публикацияда ачылып берилди. Тема боюнча жарык көргөн макалалардын жалпы баллы – 119.

Диссертациянын түзүлүшү жана көлөмү. Диссертациялык иш киришүүдөн, үч баптан, алты бөлүмдөн, баптар боюнча кыска корутундулардан, пайдаланылган адабияттардын тизмесинен турат. Иштин негизги бөлүгүнүн көлөмү – 157 бетти, адабияттардын тизмеси кошулганда 176 бетти түзөт.

ИЗИЛДӨӨНҮН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Диссертациянын киришүү бөлүмүндө иштин жалпы мүнөздөмөсү, теманын актуалдуулугу, максаты жана милдеттери, жаңычылдыгы, теориялык-практикалык мааниси, коргоого коюлган негизги жоболор жана изилдөөнүн жыйынтыктарынын апробацияланышы берилди.

Биринчи бап “**Эпистолярдык форманын илимий-теориялык негиздери**” деп аталат. Бул бапта эпистолярдык форманын изилдениш тарыхы, теориялык-методологиялык негиздери жана өнүгүү эволюциясы анализге алынып, көтөрүлгөн маселеге байланыштуу илимий эмгектерге обзор берилди.

1.1. Маселенин изилдениш тарыхы.

Кат боюнча жазылган эң алгачкы илимий-методикалык колдонмо б.з. II кылымда жаралып, “Каттардын типтери” деп аталып, мында

каттын жыйырма бир түрү бөлүнүп көрсөтүлөт [Зорина, Н. В. Социология. Психология. Философия. Типологическая классификация писем [Электронный ресурс] / Н. В. Зорина. – Режим доступа: [http://www.unn.ru/pages/issues/vestnik_soc/99990201_West_soc_2008_2\(10\)/3.pdf](http://www.unn.ru/pages/issues/vestnik_soc/99990201_West_soc_2008_2(10)/3.pdf). – Загл. с экрана. – (Дата обращения: 10.10.2021).].

Орто кылымдарда каттардын кырк бир түрү бөлүнүп чыгып, мазмуну кескин өзгөрүүгө дуушар болот. Каттын учурашуу салтындагы сылыктык византиялыктардын титулдарды көкөлөтүүсүнүн таасиринде өз маанисин жогото баштайт. Мындай тенденция батыш Чыгыш элдеринде капкачан эле болгондугун окумуштуу Макелек Өмүрбай биздин замандын 840-847-жылдарындагы Кыргыз кагандыгы менен Кытай падышалыгынын кат алышууларынын мисалында ачып көрсөтүүгө аракет жасайт: “...бул каттарда Кыргыз хаганынын аты аталбаган. Себеби, илгерки салттарда баш кишилердин (хаган, падышалардын) өз аттары аталбай, урмат, мансап аттары аталган. Ошого бул каттарда “хаган, хан” деп айтылган” [Макелек, Өмүрбай. Каттардын которулушу жөнүндө [Текст] / Макелек Өмүрбай // Кыргыз мамлекеттүүлүгү жазма булактарда. – Бишкек, 2016. – 71-б.].

Көрүнүп тургандай, кат жазуу салтындагы мындай өзгөчөлүктөр мезгил өткөн сайын улам жаңыланып, ошол Орто кылымдарда эпистолярдык форманын өнүгүүсүндө эки тенденция ачык байкалат:

1. Калемгерлердин философиялык, этикалык-эстетикалык көз караштарын билдирүү үчүн эпистолярдык формага кайрылган учуру. Бул тенденцияга ылайык, эпистолярдык форма чиркөө башчыларынын дидактикалык кайрылуу каттары, авторлордун ойдон чыгарылган риторикалык каттары аркылуу өнүгүп жүрүп отурган;

2. Эпистолярдык форманын көркөм чыгармачылыктын өз алдынча жанры катары өнүктүрүлүшү. Бул тенденцияга ылайык, эпистолярдык форма Орто кылым адабиятына мүнөздүү болгон “сентиментализм” багытын өөрчүтүүгө көмөктөшкөн. Чыгармачылыкта катты колдонуунун жанрдык алкагы кеңейип, көркөм адабиятта “кат түрүндөгү романдар” деген жаңы түшүнүк пайда болгон.

Кайра жаралуу доорунда эпистолярдык форма интеллектуалдык баарлашуунун ыкмасы катарында өз кызматын улантат. Батыш адабиятындагы мындай тенденциялар канатташ жашаган элдерге да өз таасирин тийгизбей койгон эмес. Айталы, орус адабиятында эпистолярдык форма кеңири өнүгүү жолуна түшүп, каттын стилдери боюнча атайын эмгектер пайда болот. Айталы, Н.Г.Кургановдун “Писмовник” (1769) деген эмгеги, 1829-жылы жарык көргөн “Новом и полном писмовнике...”, 1889-жылы “Сборник советов и наставлений” деген эмгекте,

1890-жылы жарык көргөн “Жизнь в свете, дома и при дворе” деген эмгектерде кат жазуунун талаптары, түзүлүшү тууралуу көптөгөн маалыматтар келтирилет.

Казак адабиятында эпистолярдык форманын табиятын талдоого алган эмгектердин бири М.Ауэзов атындагы адабият жана искусство институтунун кызматкери Ж. Т. Калижарованын “Казак адабиятындагы эпистолярдык жанрдын тарыхы” (2017) аттуу көлөмдүү изилдөөсүн айтууга болот. Анда автор казак адабиятынын атактуу өкүлдөрүнүн эпистолярдык мурастарын анализге алган.

Кыргыз адабиятындагы эпистолярдык формага байланышкан маселелер айрым адабиятчы-окумуштуулардын эмгектеринде камтылган. Айталы, адабиятчы-сынчы К.Асаналиев “Майдан” романынын майданында” (2008) аттуу көлөмдүү макаласында өзүн түйшөлткөн түмөн суроолорго жооп издейт. Романда колдонулган каттардын табияты тууралуу: “Бул автордун манера күткөндүгүнөн эмес, сүрөттөлүп жаткан окуялардын бөтөнчөлүгүнө байланыштуу муктаждык”, - деп белгилеп, “...эпистолярдык форма романдын көп тармактуу сюжетинде коммуникативдик функцияны аткарат”

[Асаналиев, К. А. “Майдан” романынын майданында [Электрондук ресурс] / К. А. Асаналиев. – Режим доступа: <https://adabiyat.kg/ke-eshebek-asanaliev-majdan-romanynyn-majdanynnda/>. – Загл. с экрана. – (Кайрылуу күнү: 20.02.2023).] - деген жыйынтыкка келет.

Адабиятчы-сынчы К.Артыкбаевдин “XX кылымдагы кыргыз адабиятынын тарыхы (2003) аттуу эмгегинде С.Карачевдин “Эрксиз күндөрдө” повестинин ийгилик-кемчиликтери талдоого алынып: “Чыгармада образдын кыймыл-аракетин, ички дүйнөсүн көрсөтүүнүн ордуна автордук баяндап берүү менен маалымдоо аракети үстөмдүк кылат” [Артыкбаев, К. XX кылымдагы кыргыз адабиятынын тарыхы [Текст] / К. Артыкбаев. – Бишкек: ТАС ЖЧК, 2004. – 80-б.], - дейт. Мындай тыянакка келүүгө себеп болгон жагдай чыгармадагы Жунуштун болжолгон жерге келбей калышы менен байланыштырылат.

Албетте, повесттеги эпистолярдык форманын жанрдык табиятына, айрыкча, сүйүү каттарынын табиятына, аткарган функциясына терең маани берилбегендигинен улам, К.Артыкбаев ушундай жыйынтыкка келсе керек. Эгерде, чыгарманын концепциясы социалисттик реализмге негизделсе, каармандардын образдары, кыймыл-аракеттери эпистолярдык форманын талаптарына баш иймек эмес, бардык иш-аракет акылга салынып, интригалардын изи айдан ачык көрүнмөк.

Академик О.Ибраимовдун “XX кылымдын кыргыз адабияты” (2015) аттуу көлөмдүү эмгегинин 6-главасында эпистолярдык форма-

нын өнүгүү жолунда конкреттүү коомдук-саясий окуялар менен түздөн-түз байланыштуу болгон мезгили – 1941-1945-жылдардагы Улуу Ата Мекендик согуш экендигин айтат. Окумуштуунун пикиринде, согуш маалында адабиятта эл-жерди коргоо идеясы алдыңкы сапка чыгып, натыйжада, кат формасы тыл менен фронттун байланышын чыңдаган негизги каражатка айланган.

Адабиятчы-окумуштуу Садык Алахан “Казыбектин Сталинге ыр менен жазган каты тууралуу” деген макаласында жазгыч акындар чыгармачылыгындагы эпистолярдык форманын табиятына кайрылат.

Жогоруда аталган эмгектер диссертациябызда өзөк катары кызмат кылып, кыргыз адабиятындагы эпистолярдык формага байланыштуу илимий изилдөөлөрдү улантуу – келечектин иши экенин айгинелеп турат.

Жыйынтыктап айтканда, эпистолярдык форманын илимий-теориялык негиздерин иликтөө иши антикадан башталып, азыркы мезгилге чейин жанрдык-тематикалык, теориялык-методологиялык, типологиялык-классификациялык жана тилдик-стилдик жана адабий-көркөм аспектилерде иликтенип келе жатат.

1.2. Эпистолярдык форманын генезиси, классификациясы, жанрдык табияты. Албетте, эпистолярдык форма өз алдынча жанр катары калыптанганга чейин эле адамдар ортосундагы маалымат алмашуу процессинде каттын ар кандай түрлөрү жана формалары кеңири колдонулган. Тил пайда болгонго чейин адамзаттын мындай аракети жаңсоо, үн, кыймыл-аракет, белгилер же символдор аркылуу ишке ашырылса, кийинчерээк ал белгилер жазуунун пайда болушуна шарт түзгөн. Ал эми кат жазууга умтулган адам баласынын алгачкы аракеттери, дүйнө түшүнүктөрү, аңчылыгы, турмуш-тиричилиги, жоокерчилиги аскага, ташка, чопого, жыгачка, бамбукка, папируска чегилген сүрөттөрдө, эпиграфтарда сакталып калган.

Бирок окумуштуу В.М.Найдыш “сүрөттүү каттарга” чейин эле адамзат “предметтик каттарды” колдонуп келгендигин баса белгилеп: “Предметтик каттар – бул бир адам тарабынан жасалма түрдө жаратылган (же табигый нерселерден куралган) буюм-тайымдардын жыйындысы” - деген аныктамага токтолот [Найдыш, В. М. Концепции современного естествознания [Текст]: учеб. / В. М. Найдыш. – изд. 2-е., перераб. и доп. – М.: Альфа-М; ИНФРА-М, 2004. 192-б.].

Айрым изилдөөлөрдө [Сказочная, Н. Славянские наузы: схемы плетения и секреты волшебных узелков [Электронный ресурс] / Н. Сказочная. – Режим доступа: <https://www.hnh.ru/culture/Slavic-nauty-scheme-weaving-secrets-of-magic-knots>. – Загл. с экрана. – (Дата обра-

щения: 29.03.2023).] предметтик каттар менен катарлаш колдонулган “түйүндүү каттардын” табияты тууралуу кызыктуу маалыматтар келтирилет. Ар башка элдердин дүйнө түшүнүгүнө жараша “түйүндүү каттардын” аталыштары да ар бөлөк болуп, байыркы Кытайда “дзешен”, Түштүк Америкадагы индеецтерде “кипу”, Түндүк Америкалык индеецтерде “вампум”, ал эми славян элдеринде “науз” деген аталышка ээ болгон. Буларды бириктирген жагдай – түйдөктөлгөн жип аркылуу кандайдыр бир маалыматты берүү жагдайы десек болот. Жип аркылуу ар түрдүү түйүндөр түйүлүп, саймалар токулуп, символдор түшүрүлүп, алар жагдай-шартка жараша ар түрдүү маанилерди туюндурган. Демек, “предметтик” жана “түйүндүү каттар” эпистолярдык форманын башатын түзүп, ал эми “сүрөттүү каттар” андан кийинки этабын түзөт деген ойдобуз.

“Кыргыз адабиятындагы эпистолярдык форманын башат-булактары” деп аталган экинчи бап эки бөлүмдөн турат.

2.1. Кыргыз адабияттагы эпистолярдык форма – изилдөөнүн объектиси катары.

Изилдөөнүн объектиси. Чынында, кыргыз калемгерлери эпистолярдык форманы чыгармачылыктагы көркөм каражат катары колдонуп, көбүнчө, ойду берүүнүн ыкмасы иретинде пайдаланышкан. Айрым жазуучулар катты сюжетти өнүктүрүү үчүн, кээ бир учурда эпизоддук окуяларды чагылдыруу максатында, ошондой эле, чыгарманын сюжеттик-композициясын формасын кат түрүндө берген учурларын кездешет. Маселенин өзөгү – улуттук адабияттагы каттардын табиятын толук анализдеп, жанрдык белгилерин тактап, көркөм чыгармачылыктагы аткарган кызматтары, өнүгүү тенденцияларын анализдөө жагдайы менен тыгыз байланыштуу болгондуктан, кат формасы колдонулган көркөм туундулар, алардын аткарган функциялары, максат-милдеттери – илимий иштин изилдөө объектисин түзүшөт.

Изилдөөнүн негизги предмети. Эпистолярдык форманын адабий каттар тобуна кирүүчү калемгерлердин жеке каттары жана алардын көркөм фантазиясынан улам пайда болгон каттарды анализдөө – илимий иштин предметин түзөт.

Чынында, кыргыз адабиятындагы эпистолярдык форманын генезиси элдик оозеки чыгармачылык менен байыркы жана орток-түрк урууларына таандык таш жазма эстеликтерине барып такалат. Анткени, элдик оозеки чыгармачылыктын жанрларынан эпистолярдык форманын ар түрдүү үлгүлөрүн көрүүгө болот. Айталы, С. Орозбаковдун вариантындагы “Манас” эпосунун “Чоң чабуул” бөлүмүндө Манас кандарга элчи жөнөтүп, төмөнкүдөй мазмундагы кат жазат:

Мен, канкор Манас деп айтат,
Тилимди билген калайык
Тилим менен келсин деп,
Тил билбеген журт болсо,
Тилмечи жооп берсин деп,
Катымды көрүп келсин деп,
Канкор Манас деп жазган,
Атымды көрүп келсин деп,
Так кырк күндө келгин деп,
Ал кырк күндөн калганың
Талкаландың, билгин деп.
Жалгызың кой да, жаамың кыл,
Жетөөң эмес жети кан,
Жетимишин чогулуп,

Жеңер жериң камын кыл! [Манас [Текст]: эпос / Сагымбай Орозбаковдун варианты боюнча; башкы ред. Ч. Т. Айтматов. – Фрунзе: Кыргызстан, 1982. – 4 китеп. 36-б.].

Мазмуну кыскартылган Манастын бул каты “Өкүм каттарынын” катарына кирет. Катта адресат таамай көрсөтүлгөн. Маалыматтык бөлүгүндө жети канга айбат көрсөтүп, алардын чогулуп келчү күнүн белгилеп, келбесе таш-талканы чыгарын эскертип, өкүмдүгүн салып турганы байкалат.

Кыргыз элинин кенже эпосторунда да эпистолярдык формага кеңири орун берилген. Айталы, “Эр Табылды”, “Саринжи, Бөкөй”, “Жаңыл Мырза”, “Эр Солтоной” сыяктуу кенже эпостордо да эпистолярдык форманын бир нече түрлөрү колдонулган.

Кыргыз адабиятындагы эпистолярдык форманын экинчи канатын таш бетине чегилген жазма эстеликтер менен байланыштырууга болот. Бир караганда, жөнөкөй эле жан-жаныбарлардын, адамдардын, колдонулган буюм-тайымдардын элеси тушурулгөнү менен, чындыгында, алар купуя, баа жеткис сырларды камтып турушат. Алыска узабай, Саймалы-Таш сүрөт – жазма сырларын талдоого алган изилдөөчү Л. Жусупакматов: “...мындай жазмалардын топтолушу жана окулушу зарыл. Өзгөчө, булардын каттык түзүлүшүн билүү абзел”, – дейт [Жусупакматов, Л. Саймалы-Таш сүрөт жазма сырлары [Текст] / Л. Жусупакматов. – Бишкек: Илим, 1999. – 2 китеп, 5-б.].

Ал эми фольклор менен таш жазмаларында кездешкен кат формасынын Орток түрк адабиятында орун алышы аталган жанрдын бул тилкедеги адабият үчүн да маанилүү болгондугун айгинелейт. Айталы, Баласагындык Жусуптун дастанынын “Куттуу билим” аталышы да

жөн жеринен эмес. Анткени, кут – “бакытка, гармониялуу турмушка жетүүнүн бирден - бир жолу, кут – бакыт менен билимдин өз-ара карым-катышы, диалектикасы. Кылымдарды карыткан көптөгөн муундардын акыл-эсинен ныкталган билимдердин системасы өзүнүн табияты боюнча Кут, Бакыт болуп эсептелет” [Баласагын, Ж. Куттуу билим [Текст]: дастан / Ж. Баласагын; байыркы түрк тилинен котор. Т. Козубеков. – Бишкек: НИК фирмасы, 1993. – 469 б., 7-б.]. Ал эми куттун катка сыйдырылышы – символикалуу десек ашыкча болбос. Себеби, чыгарманын өзөгү Акдилмиш менен Өткүрмүштүн суроо-жоопторуна, диалогуна жана да кат алышууларына негизделет.

Кат формасы жазгыч акындар чыгармачылыгында дагы орун алган. Айталы, Молдо Багыштын, Казыбек казалчынын кат түрүндөгү ырлары эпистолярдык форманын айрым үлгүлөрүндө жазылган. Айталы, Молдо Багыш Сарыбай уулунун куугунтукталып, түрмөгө түшкөнгө чейинки ырларынын арасында “Сулайманга кат” деген көлөмдүү ыры бар. Чыгарма эпистолярдык форманын “Эсендик кат” түрүндө жазылган. Молдо Багыштын бул чыгармасы кат жазуу салтындагы антикадан бери келе жаткан эрежелерге толук жооп берет. Анда автор менен адресат, маалыматтык бөлүк менен коштошуу бөлүгү, кат соңундагы жооп жазып турууга болгон өтүнүчтөр, тилектер, айтор, эпистолярдык форманын спецификасы талап кылган жагдайлар тегиз орун алган.

Казыбек казалчынын кат формасына кайрылуусу окумуштуу С.Мусаевдин баамында: “...качкында жүргөндө, камакта отурганда, журтуна салам-дуба түрүндө кат жазуу зарылдыгы келип чыккандыгы” менен байланыштырылат. [Казыбек [Текст] / түз. С. Мусаев. – Бишкек: [б-сыз], 2007., 4-б.]. Акындын куугунтукта жүрүп, камакта жатып жазган ырларынын арасында “Казыбектин карындашы Калдыкка түрмөдөн кайрат айтып жазган каты”, “Казыбектин аялына жазган каты”, “Казыбектин Беккелдинин кызына жазган каты”, “Казыбектин Сталинге жазган каты”, “Оренбургдан жазган кат” деген чыгармалары эпистолярдык формага мисал боло алат.

Жыйынтыктап айтканда, элдик оозеки чыгармачылык менен акындар поэзиясында калыптанган эпистолярдык форма кийинчерээк профессионал жазма адабияттын өкүлдөрү тарабынан колго алынган.

2.2. Жеке адабий каттардын спецификасы. Адабий көркөм чыгармачылыкта эпистолярдык форма эки мааниде чечмеленип жүрөт. Биринчиси – “адабий каттар” маанисинде калемгерлердин бири-бирине жазышкан жеке каттары түзсө, экинчиси – кат формасында жазылган адабий-көркөм туундулар маанисинде колдонулат.

Эпистолярдык форманын биринчи маанидеги чечмелениши – автобиографиялык фактылардын жан дүйнөнү иликтөөдөгү ролун аныктаса, кат түрүндө жазылган адабий туундулар чыгармачылыкта каармандардын жан дүйнөсүн чагылдыруунун эң ишенимдүү ыкмасы катары колдонула баштаган. Биринчи мааниде, көңүлдүн борборунда чыгарманын өзү эмес, аны жараткан автор турган.

Адабий нуктагы жеке каттар советтик түзүлүштүн алдыңкы жылдарында эле актуалдуу боло баштаган. Айталы, чыгармачылыгы совет өкмөтүнүн кысымына туш болуп, жеке тагдыры трагедиялуу учурлар менен коштолгон жазгыч акындардын арасында Казыбек казалчы да болгон. Кезегенде, акындын казалдары ооздон-оозго өтүп, элге кеңири тарап кеткен. Биз талдоого алып жаткан кат формасындагы ырлар да анын чыгармачылыгынын бир бөлүгүн түзөт. Анткени, анын куугунтукта жүрүп, камакта жатып жазган кат формасындагы ырлары бар. Айталы, “Казыбектин Сталинге жазган катын” мисал келтирүүгө болот.

Калемгерлердин чыгармачылыгында жеке кат жазышуунун дагы бир тарабы – айрым калемдештеринин, коомчулуктун алардын чыгармачылыгына болгон мамилесинен, берген баасынан улам пайда болорун айтууга болот. Айталы, акын М.Элебаевдин жеке каттары УИАнын Кол жазмалар фондусунда сакталып, кийинчерээк О.Сооронов тарабынан “Жарыяланбаган чыгармалар” (1990) китебине киргизилген. Мукай Элебаев өзү чыгармачылыкка, жазуучулук өнөргө өзгөчө маани берген. Аталган китепте Мукай Элебаевдин Мухтар Ауэзовго жазган каты чакан каты бар. Анын мазмунун мындай:

“Жолдош Мухтар.

Быйыл Кыргызстан Мамлекеттик басмасы тарабынан Жамбылдын ырларын бастырууну планга кийирдик эле. Бирок, бул китеп көптөн бери бул жактан табылбады. Ошондуктан, жолдоштук иретинде сизди жибертер деген үмүт менен тобокел кылып ушул катты жазууга туура келди. (Мүмкүн болсо өтө тезирээк).

Андан соң, сиздин “Көк серек”, журналдагылардан башка, балдар үчүн атайы басылып чыкты деди эле. Ошону да кошо жиберсеңиз мындан бетер жакшы болор эле.

Ушуну менен катар дагы бир сөз: казак тилинде басылып чыккан көркөм адабияттарды биз жакка жиберип туруу жагын эскере жүрсөңүздөр. Сиздин эмгектериңизди “Таш түлөктөн” башкасын көрө элекпиз.

Ошентип, жогорку өтүнүчтөр орундала турган болсо, төмөнкү адреске телеграм берип койсоңуздар, издеп убараланбай тапкандай болулу.

Фрунзе.

Киргосиздат. Элебаев М.

Көрүнүп тургандай, бул кат, бир караганда, “Өтүнүч катка” дал келгени менен мазмундук жактан “Тобокел катына” жакын турат. Автор муну өзү да моюнга алат. Катта абзац менен башталган үч бөлүк бар: биринчисинде, Жамбылдын ырларын чыгаруу, ага байланыштуу эмгектердин жок болуп жаткандыгы; экинчиси — М. Ауэзовдун “Көк серегинин” балдарга арналган вариантын салуу өтүнүчү; үчүнчүсү — казак тилиндеги китептерди жиптерип туруу суранычы. Ошентип, М.Элебаевдин бул каты “Тобокел катынын” үлгүсүнө дал келет.

Жыйынтыктап айтканда, жеке адабий каттардын жазылуу тарыхы ар тараптуу: бир жагынан, тигил же бул авторлор менен чыгармачылык багытагы ой бөлүшүү, жеке жагдай-шартынан кабар берүү, сын айтуу, сынга жооп айтуу корунуштөрү менен коштолсо, экинчи жагынан, адабий чыгармачылыктагы достук, кызматташтык, эриш-аракактык мамилелерди билдирүү максатында, үчүнчү жагынан, ички сезимдерди билдирүү, өтүнүч, таарыныч, сурныч, ашыктык сезимдерин камтуу үчүн колдонулгандыгын баса белгилөө зарыл.

“Кыргыз адабиятындагы эпистолярдык форманын көркөм функциялары” деп аталган үчүнчү бап да эки бөлүмдөн турат.

3.1. Кыргыз адабиятынын поэзия, проза жанрындагы эпистолярдык форма. Кыргыз адабиятынын тарыхында кат формасындагы ырлар улуу муундагы акын-жазуучулар А.Токомбаев, М.Элебаев, К.Баялинов, Ж.Жамгырчиев, А.Токтомушев, Т. Үмөталиев, Ж. Турусбеков, Ж. Бөкөнбаев, А. Осмонов, К.Маликов жана андан кийинки поэзиянын өкүлдөрү тарабынан да колго алынган. Аталган акындардын чыгармачылыгындагы эпистолярдык тенденциялардын бири — алардын ыр түрүндөгү “лирикалык кайрылуу” жанрына басым жасап, көпчүлүгү ушул нуктагы ырларды жаратышкандыгын айтууга болот. Айталы, кыргыз эл акыны А.Токомбаевдин “Жооп кат” деген ыры 1930-жылдары жазылып, лирикалык каармандын кайрылуусу иретинде жарык көрөт. Ырдын мазмуну лирикалык каармандын жаштыгына кайрылып, кооптонуусун ачык билдирген, мамилени ишеним менен бекемдөө талабын койгон эпистолярдык форманын лирикалык кайрылуу түрүндө жазылган.

Ырдын тексти — монологто негизделсе, темасы — эки ортодогу мамиледе адал болууга чакырык таштайт. Түзүлүшү жагынан ыр үч бөлүктөн туруп, анын биринчисинде лирикалык каармандын “эселек” кези, жетимдикти жеңип чыккан жаш курагы баяндалып, ал эпистолярдык форманын “жагдай-шарттан кабар берүү” талабына дал келет.

Мезгилдин сызып өткөнүнө, “алтын кез” закымдап кеткенине, турмуш шары экөөнү бирдей өзгөрткөнүнө таң берген лирикалык каарман ырдын экинчи бөлүгүндө эпистолярдык форманын талабына ылайык риторикалуу суроо узатат.

Ырдын үчүнчү бөлүгү ортодогу мамиледе ак болууга үндөп, эпистолярдык маанидеги ыр түрүндөгү каттын соңу, жыйынтыгы иретинде каралып, лирикалык каармандын ачык кооптонуусун туюндурат.

Чынында, кат түрүндөгү ырлар — бул адресатка багытталган лирикалык каармандын ой жоруулары, өткөн-кеткенди эске түшүрүүлөрү, кандайдыр бир жыйынтыкка келүүлөрү, тамашалуу, суроолуу көз караштары, каалоо-тилектери десек болот.

Эпистолярдык формадагы ырлардын кийинки тенденциясы — “Кат түрүндөгү кайрылуу” ырлары менен менен арноо ырларынын айырмачылыгын ачып көрсөтүүдө билинет. Айталы, А.Осмоновдун “Курбума кат” деген ыры 1946-жылы жазылып, эпистолярдык форманын “Арноо кат” түрүндө жазылган. Анда автор алыскы Фрунзедеги курбусуна кат жазып, өзүнүн жагдай-шартын билдирүүгө далалат кылат. Структуралык жактан бул ыр үч бөлүктөн туруп, анын биринчисинде автор өзүнүн мейкиндик-мезгилдик алкактагы ордун көрсөтүп, мындай деп жазат:

Келдим курбум, келгениме жарым ай,
Жарым айдын чайын ичмек бир далай,
Мени менен кошо ээрчишип кыш келди
Кала берди Фрунзеде жылуу жай.

Ырдын экинчи бөлүгүндө бул жакка келгендеги максат-милдетин, аткара турган иштерин, дегеле, чыгармачылык жана андагы поэзиянын орду, кызматы жана милдеттери тууралуу ойлорун ортого салат:

Мен келбедим байлык издеп бул жакка,
Байлык — колхоз, кайсы жерде турсак да,
Келдим, мында, баатыр жигит, ыр үчүн,
Кыш мезгилде жаздай кызмат кылмакка.

Ырдын соңку бөлүгүндө ошол учурдун талаптарына жараша акындык изденүүдөгү чагылдыруунун объектилери, предметтери жана турмуш көрүнүштөрү саналып, аларды алып чыгуу — акындын изденүүсүнөн, дарамет-күчүнөн көз каранды деген бүтүм менен жыйынтыкталат:

Ал жаңылык кубатынан акындын,
Жаза билсек биздин күндүн баатырын.
Колхоз нанын, жумушчунун өнөрүн

Улуу акылман кемеңгердин акылын [Осмонов, А. Курбума кат [Текст]: ырлар жыйнагы / А. Осмонов. — Бишкек: Улуу Тоолор, 2015. — 1-т.: Ырлар ж-а поэмалар, 322-б].

Чынында, арноо ырларында эпистолярдык формага тиешелүү конкреттүү адресат жок, ошол үчүн алар эпистолярдык формага кирбейт. Мисалы, А.Осмоновдун “Курбуларыма” аттуу ыры эпистолярдык формага кирбейт. Ошентип, арноо ырлары менен арноо каттарынын айырмачылыгы – адресаттын сөзсүз болгондугу эсептелет.

Кыргыз поэзиясындагы эпистолярдык тенденциялардын кийинкиси – кат формадагы “сатиралык кайрылуу” ырларынын колго алынгандыгын айтууга болот. Кыргыз Эл акыны Б.Сарногоевдин “Мидинге кат” сатиралык поэмасы буга мисал боло алат.

Эпистолярдык формадагы сатиралык кайрылуу ырларынын талаптарына ылайык, “Мидинге кат” поэмасынын башталышы (зачини) төмөнкүдөй:

Билинбей кетти кабарың,
Мидике кандай абалың?
Бир топ жыл бирге татканбыз
Бул жактын тамак-шарабын,
Бир жүргөн кезди эстесем

Бүркөлөт ачык кабагым [Сарногоев, Б. Мидинге кат [Текст] / Б. Сарногоев // Ашуудан берген отчетум. Ырлар ж-а поэмалар. – Фрунзе, 1982. – 130-б.].

Мында адресат менен учурашуу талабы мында так сакталган. Кат ээсинин кайрылуусу ишенимдүү тону, өкүт аралашкан ички сезимдери ачык байкалат. Стилдик жактан алганда, каарманга болгон терең урматы, “бир жүргөн кездери” менен “бүркөлгөн ачык кабагынан” ачык баамдалып турат.

Поэма ыр түрүндөгү кайрылуу каттарынын төмөнкүдөй спецификасына шайкеш келет:

Чыгарманын мазмуну адабиятчы-сынчы К.Даутовдун сөзү менен айтканда, “...сыртынан тамашалуу туюлуп, бир окуганга жеңил кабыл алынган менен ичинен олуттуу, көп маселелер жөнүндө чекенди бекем таянтып олтургузуп, терең ойлонто турган поэма. Анда шаттык менен кайгыга, жеңиш менен утулушка, трагедия менен оптимизмге толо түркүн-түркүн кайчылаш тагдырлар бар. Болгондо да алар чыгармачыл адамдардын тагдырлары” [Даутов, К. Акындын акындыгы [Текст] / К. Даутов // Кыргызстан маданияты. – 1982. – 4-нояб., 4-б.].

Ооба, “Мидинге кат” поэмасында акындын чыгармачылык жаатындагы калемдештери, замандаштары кайрылуунун өзөгүн түзөт. Поэманын тексти диалогто чакырык таштаган монологто дал келет. Чыгарманын темасы - адам тагдырларын баяндоо болсо, композициялык курулушу өткөндөгү жана учурдагы ал-абалды чагылдырууга негизделет.

Кыргыз поэзиясындагы эпистолярдык тенденциялардын кийинкиси – катка жооп иретинде жарык көргөн чыгармалардын жаралышы менен байланыштырсак болот. Мисалы, “Мидинге кат” поэмасынын таасиринде Кыргыз Эл акыны Э. Ибраев “Мидинден кат” сатиралык поэмасы 1993-жылы жарык көрөт. Поэманын максаты – адабияттагы шарттуулукту эске алуу менен “аркы дүйнөгө” узап кетишкен өнөр ээлеринин жагдай-шартынан кабар берүү аркылуу тирүүлүктүн баркбаасын, өмүрдүн көз ирмемдигин, адал менен арамдын чегин ачып көрсөтүүгө багытталат. Поэманын идеясында – жеке тагдырды баалоо, эмгекти даңазалоо, бекерчиликти, аракеттикти сынга алуу көрүнүштөрү жатат.

“Мидинден кат” – эпистолярдык форманын “жооп кат” түрүнө ылайык учурашуу, жагдай-шартты билдирүү, өткөн күндөргө кайрылуу, риторикалык суроо, диалогто чакырык таштоо жана коштошуу сыяктуу талаптарды камтыйт. Поэмадагы “учурашуу” “Мидинге каттын” баштапкы саптарын кайталап айтуу менен, ушундай суроо салган акын иним аманбы деп мындайча келтирилет:

Аманбы иним, Байдылда,
Аганды эстеп кайгырба,
Каңырыкты түтөтүп,
Кайратыңдан тайгылба,
Элиндин болуп эрмеги,

Эсен-соо жүргүн айлыңда [Ибраев, Э. Мидинден кат [Текст] / Э. Ибраев // Эсенгул Ибраев / түз. М. Касымгелдиева. – Бишкек, 2020. – 43-т. – 578-603-б. – (“Окурмандын китеп текчеси” сер.), 578-б.].

Албетте, поэма Э.Ибраевдин сатира жанрындагы бир топ жылдык тажрыйбасынын жемиши. Андыктан, поэмада жумшак сатира, юмор, курч сарказм аралашып, академик А. Акматалиевдин пикиринде: “Кыргыз сатирасынын салтын, Ж. Турусбековдун, Р. Шүкүрбековдун жана Мидин Алыбаевдин көчүн улантып кыргыз адабиятына чоң салым кошкон” [Егимбаева, С. Мезгил күүсү – Э. Ибраевдин поэзиясында [Электрондук ресурс] / С. Егимбаева. – Режим доступа: <https://elibrary.ru/item.asp?id=44068387>. – Загл. с экрана. – Кирүү күнү: 18.10.2023.].

Поэманын мазмунунда чыгармачыл адамдар, алардын жасап, жашап кеткен тагдырлары эриш-аркак берилип, эпистолярдык форманын “жагдай-шартты билдирүү” талабына шайкеш келет. Осмонкул, Калык, Алымкул баштаган алптардан тартып, Саякбай, Карамолдо, Муса, Атайлардын аткарган иштери сыпатталат.

Поэманын соңку бөлүгү кол тамга койгон кат ээсин так көрсөтүү менен мындайча жыйынтыкталат:

Ичип жүрүп тирүүндө,
“И другиеге” илинген,
Арбактык салам деп билгин,
Аларча көрүстөнүндө жаткан

Алыбай уулу Мидинден! [Ибраев, Э. Мидинден кат
[Текст] / Э. Ибраев // Эсенгул Ибраев / түз. М. Касымгелдиева. – Бишкек, 2020. – 43-т. – 578-603-б. – (“Окурмандын китеп текчеси” сер.), 602-б.].

Көрүнүп тургандай, аталган поэма адабияттагы көркөм шарттуулукту туу тутуп, чыгармачыл адамдардын тагдырларын баяндоону максат кылган, эпистолярдык форманын “Жооп кат” түрүнө дал келген сатиркалык кайрылуу мазмунундагы поэмалардын бири.

Кыргыз калемгерлеринин эпистолярдык формага кайрылып, көркөм ыкма катары кызыгууларынын башаты профессионал жазма адабият жаңыдан түптөлө баштаган мезгилдерге барып такалат. Анткени, адабияттын алгачкы карлыгачтарынын бири Сыдык Карачевдин “Эрксиз күндөрдө” повестинде кат формасы ыктуу колдонулат. Повесттин башкы каармандары Жунуш менен Жыпардын ички сезимдеринин өнүгүшүн автор дал ушул формада чагылдырат.

Чыгармадагы каттар мазмундук жактан ашыктык катынын үлгүсүнө дал келет. Аны ашыктык катына гана таандык болгон бир нече спецификалуу белгилер тастыктап турат. Айталы, учурашуу талабы, ал абалды билдирүү талабы, сүйгөнүнө сыр ачуу, сезимдердин тунуктугун билдирүү, абзац менен башталган жаңы ой жана башка. Эгерде, С.Карачевдин “Эрксиз күндөрдө” повестиндеги эпистола каармандардын образдарын ачып берүү, тереңдетүү, бейнесин толук түшүнүү, ички дүйнөсүндөгү өзгөрүүлөрдү, буюккан сезимдерди, аргасыздыкты, айла-амалды, эркти, ишеничти, үмүттү жана күйүттү чагылдыруу үчүн колдонулса, адабиятыбыздын калыптануу жылдарында башат алган фантастикалык жанрда да каттардын колдонулушу – аталган форманын актуалдуу болгондугунан кабар берет. Анткени, кыргыз адабиятынын тарыхында К.Эсенкожоевдин ысымы – фантастикалык чыгармалардын баштоочусу катарында калды.

Жазуучунун “Үчүнчү шар” аңгемеси “Асмандан алыска кат” жазуу эпизоду менен башталып, чыгарманын каарманы анда учуучу шар жасап, адегенде, итин, анын артынан өзү асманга учуп, белгисиздикте жүргөнүн баян этет. Бул жагдай, адам баласынын асманды багындырууга болгон аракетинен кабар берип, белгисиз мейкиндиктеги кызыктуу окуялар көркөм фантазиянын элегинен өтөт. Сюжеттин өнүгүшүндө баш каарман мурда учурган итине кезигет, аны өз жанына алат,

макулуктун жардамына муктаж болот. Итинин жардамы аркасында жакындарына кат жөнөтүп, атасынан жооп кат алат, акыры ал аркылуу кыйын кырдаалдан куткарылат. Демек, К.Эсенкожоевдин бул аңгемесинин темасы – белгисиз мейкиндиктерди багындырууда жаш муундун өкүлдөрүнө артыкчылык берүү, “Асыл-таштан, акыл-жаштан” идеясын даңазалоо болуп саналат.

Жанрдык жактан алганда, эпистолярдык форма автобиографиялык мүнөздөгү чыгармаларда да орун алган. Мисалы, М.Элебаевдин “Узак жол” романында да кат формасы кездешет. Аталган романдын өзү автобиографиялык-монологдук башталыштагы роман, же адабиятчы-сынчы К.Асаналиевдин белгилешинде “...чыны менен кыргыз прозасындагы реалисттик психологизмдин башталмасында турган” чыгарма катары мүнөздөлөт [Асаналиев, К. А. Көркөм нарк [Текст] / К. Асаналиев. – Фрунзе: Кыргызстан, 1988. –, 170-б.].

Эпистолярдык форманы прозалык туундуларда колдонуу – чыгармачылык таасирлерден улам боло тургандыгын адабиятчы-сынчы К.Асаналиев баса белгилейт. Себеби, ал айрым калемгерлердин өз чыгармаларын адабий байланыштагы таасирленүү жагдайы менен жараткандыгын конкреттүү мисалдар менен ачыктайт. Айталы, белгилүү акын, жазуучу Р.Шүкүрбековдун 1950-жылы басылып чыккан балдарга арналган “Салам кат” аңгемесинде эпистолярдык форма пайдаланылган. Аңгеменин башкы каарманы – Баартыбек Балбаев. Ал өз жагдай-шартын билдирип, чоң атасына кат жазат. Бул мотивди адабиятчы К.Асаналиев А.П.Чеховдун “Ванька” аңгемеси менен салыштырып, экөөнүн ортосундагы байланышты, сюжеттик окшоштуктарды жогоруда белгиленген “таасир” маселеси менен тогоштурат.

Кыргыз адабиятында эпистолярдык форманы ыктуу пайдаланган авторлордун ичинен Ч.Айтматов өзгөчө орунда турат. Анткени, калемгердин көптөгөн чыгармаларында эпистолярдык форма кездешет. Калемгердин “Саманчынын жолу” повестиндеги “Майсалбектин каты” өз алдынча анализге татыктуу кат. Тематикалык жактан алганда, бул кат “Кайрылуу катына” кирет.

Повесттин образдар системасын талдоого алган адабиятчы-илимпоз Л.Үкүбаева чыгармадагы Жайнак менен Майсалбектин образдарын автор “ойду берүүнүн зарылдыгына жараша гана тартат”, - деп белгилеп, “...эпизоддук каармандар экендигине карабастан, алардын образдары эсте калаарлык индивидуалдуулукка ээ болуп турушат”, - деп мүнөздөйт [Үкүбаева, Л. Чынгыз Айтматовдун каармандарынын көркөм дүйнөсү: Адабий макалалар [Текст] / Л. Үкүбаева. – 2-бас. – Бишкек: Турар, 2008. –, 123-б.]. Дал ошол индивидуалдуулукту камсыздаган

көркөм каражаттардын бири – эпистолярдык форма экендигин баса белгилешибиз абзел. Калемгер чыгармадагы айрым каармандарга кеңири орун бербегени менен алардын “чакан” образына бүтүндөй мезгилдин “жүзүн” сыйдырып, доордун “күрөө тамырын” бастырат.

Чынында, Майсалбектин катын тереңден талдай келгенде, аталган мүнөздөмөлөрдүн мазмуну алда канча кеңейип, каармандын образы толук кандуу чыга келет. Майсалбектин каты чыгармада бир нече маанилүү маселелерди чечүүгө багытталган. Бул үчүн эпистолярдык форманын “Кайрылуу катына” таандык талаптардын негизинде анализ жүргүзүү талапка ылайык.

Кыргыз адабиятынын тарыхында бир эле каттын негизинде бүтүндөй повестти жаратуу Ч.Айтматовдун “Биринчи мугалим” повестинде ишке ашырылган. Чыгарманын сюжети – сүрөтчүнүн баяндоосуна негизделет. Балким, “Биринчи мугалимдеги” көңүл өйүткөн көптөгөн сырларды ачууда автор кат формасынан бөлөк баяндоо ыкмаларын ылайык көрбөгөндүр... Мүмкүн, эпистолярдык форманын автобиографиялык башаты, мемуардык мүнөзү повесттеги окуяларды сүрөтчүнүн эмес, Алтынай Сулайманованын жеке тагдырына байлап чагылдырууга негиз болгондур... Кандай болгон күндө да, чыгарманын каттын негизинде жазылышында шек жок.

Эгерде жазуучунун “Жамийла” повестине кайрыла турган болсок, автор анда Садыктын каты аркылуу бир топ маанилүү маселелерди чечип алуу максатын көздөгөн. Адабиятчы А.Кадырмамбетованын баамында: “Тилекке каршы, анын каттары дайыма бири-бирине коёндой окшош, өзүмдүк жеке ою жок, калыпка салынган, жансерек каттар”, – деп мүнөздөөгө жол ачат. [Айтматовду кайрадан окуганыбызда: “Жамийла” [Текст] // Айтматов окуулары – 2017. Эл аралык илимий-практ. конф. материалдары. – Бишкек, 2018., 24-б.].

Чыгармадагы бул кат эпистолярдык форманын “Амандык кат” түрүнө дал келгени менен, анын мазмуну Жамийладан бөлөк каармандарга, айрыкча энелерине майдай жагып турганына карабастан, баш каармандын тагдырын талкалап, Жамийланы өзгөрүүгө дуушар кылган “жансерек кат” катары мүнөздөөгө жол ачат. Ал гана эмес, бул кат баш каарманды өз бактысы үчүн күрөшкө жетелеп, ааламда жок чоң сүйүү таап, бардык тоскоолдуктарга карабай басып кетүүгө жетелеген көркөм каражаттын милдетин аткарат.

Ч.Айтматовдун чыгармачылыгында эпистолярдык форманын өзгөрүүгө учураган түрү, же каттын электрондук үлгүсү колдонулган чыгарма – “Кассандра тамгасы” романы. Дегенибиз, чыгармада катты жөнөтүү ыкмасы өзгөрүп, мурдагыдай кагаз-конверт эмес, атайын тех-

никалык аппаратынын (факстын) жардамы аркасында ишке ашырылат. Автордун айтайын деген ою чыгармадагы Филофейдин Рим папасына жиберген катына сыйдырылган. Кат музуну боюнча “Кайрылуу катынын” түрүнө кирет. Бүткүл адамзатка кайрылган чакырыкты автор өзүн космос монахы атаган Филофей деп атаган, чыныгы турмуштагы аты Андрей Крыльцовдун «Трибюн» газетасына жөнөткөн эпистолярдык формасы аркылуу ишке ашырууну көздөгөн.

Филофейдин каты – кайрылуу каттарынын бир нече спецификалуу белгилерин өзүнө камтып, төмөнкүдөй учурашуу талабы менен башталат: “Азырети улугум”. Көрүнүп тургандай, кайрылуунун өзүндө эле Орто кылымдагы дин канондорунун арааны жүрүп турган маалда башат алган каттагы саламдашуу салтынын өзгөргөн түрүн эске түшөт. Анткени, ал учурда кат жазуу салтында, адегенде, адамдын ысымын атабай туруп, анын даражасын, барк-баасын көкөлөтүп мактап, кадыры улук диний төбөлдөрдүн алтындай убактысын алгандыгы үчүн баш уруп кечирим сурап, колуна тооп кылып, андан соң саламдашуу талабы аткарылган. Каттын “маалыматтык бөлүгүндө” Рим папасына кайрылуунун себептери, диний ишеним, анын ичинде католик чиркөөсүнүн христиан дининдеги орду, адамзаттын ашынып бараткан көйгөйлөрүнүн бири – аборт маселесинин оң-солу тууралуу айтылат.

Жыйынтыктап айтканда, “Кассандра тамгасындагы” Филофейдин каты маалыматтык, фатикалык, өзүн-өзү презентациялоо жана экспрессивдүү функцияларды камтып, чыгарманын окуяларын бүтүндөй кыймылга келтирип, каармандардын образдарын тереңдетип, мазмундук жактан “Кайрылуу каттарынын” катарын толуктап турат.

3.2. Кыргыз адабиятындагы эпистолярдык форманын көркөм функциялары.

Адабияттын тарыхында эпистолярдык форманын колдонулушу конкреттүү коомдук-саясий кырдаалдар менен тыгыз байланышта болгондугун көрөбүз. Айталы, Улуу Ата Мекендик согуш бүткүл совет адабиятынын өнүгүү жолун мекенчилдикке буруп, кат – тыл менен фронтту байланыштырган негизги каражатка айланат. Демек, согуш маалындагы эпистолярдык чыгармаларды анализге алууда үч жагдайды эске алуу зарылдыгы келип чыгат:

1. Согушка катышып, аман-эсен катып келген калемгерлердин чыгармачылыгындагы эпистолярдык форма. Булардын катарында ардагер-калемгерлер Т.Үмөталиевдин “Фронттон кат”, Р.Шүкүрбековдун “Фронттогу агаларыма”, У.Абдукаимовдун “Майдан” романы ж.б. чыгармаларга кайрылуу зарыл. Айталы, ардагер акын Темиркул Үмөталиевдин “Фронттон кат” деген ыры эпистолярдык форманын “Суруолуу

кат” түрүнө кирет. Анткени, мында акын өз жагдай-шартынан мурда алыстагы үй-бүлөсүнөн кабар алуу максатын көздөйт. Катта асыл жарынын иштермандыгы, камкордугу, күйүмдүүлүгү эске салынат.

2. Согуштан кайтпай калган акын-жазуучулар Мукай Элебаевдин “Ала-Тоого кат”, Жусуп Турусбековдун “Кат”, Кусейин Эсенкожоевдин “Алыстан кат”, Жума Жамгырчиевдин “Солдаттын саламы”, “Сен эсимде”, “Ала-Тоого кат” өңдүү эпистолярдык формадагы ырларын талдоо маанилүү. Мисалы, М.Элебаевдин эпистолярдык формадагы “Согуштан кат”, “Ала-Тоого кат” деген мыкты ырлары бар. “Ала Тоого кат” – 1942-жылдын 10-июлунда жазылган. Ырдын темасы акындын туулган жерине болгон сагынычын, кусалыгын камтып, бир кезде өткөн балалыгын, өсүп чоңойгон жерлерин эске алуу менен башталат:

Арт жагымды карасам,
Айчылык алыс жер калды.
Бейли кенен, колу март,
Берекем жыргал эл калды.
Калкылдап сүзүп кайгысыз,
Каз, өрдөк жүргөн көл калды.
Айланайын, Ала-Тоо,
Узакка кеткен балаңдан

Угарсың кийин кабарды [Ала-Тоого кат [Текст] // Мукай Элебаев / түз. Омор Сооронов. – Бишкек, 2015. – 3-т. –76-б.].

3. Тылда эмгектенип, бирок согуш тууралуу жазган акын-жазуучулардын чыгармачылыгындагы эпистолярдык форманын табиятын анализдөө. Мында Аалы Токомбаевдин “Сүйгөнүмө кат”, Түгөлбай Сыдыкбековдун “Биздин замандын кишилери”, Чыңгыз Айтматовдун “Жамийла”, “Саманчынын жолу” сыңдуу чыгармаларына токтолдук.

Эпистолярдык форманын функциялары жалпы жонунан эки маанилүү топко жиктелет:

- Өзөктүү функциялар;
- Кошумча функциялар.

Өзөктүү функциялардын ичинен маанилүү орунда коммуникативдүү функция турат. Анткени, кат өзүнүн мүмкүнчүлүктөрүн дал ушул кызматка топтойт. Эпистолярдык форма адресат менен адресанттын жан дүйнөсүнө таасир этүү менен эки тараптын байланышына шарт түзөт.

Албетте, каттардын башкы милдети кат алышкан тараптардын ортосундагы маалымат алмашуу процессин камсыздоо болуп саналат. Маалымат алмашуунун мазмуну кат алышуучулардын мамилелеринен, макамынан жана максатынан көз каранды.

Экспрессивдүү функция көбүнчө көркөм-эстетикалык функция менен айкалышта берилет. Өз кезегинде, аталган кызмат да эпистолярдык форманын өзөктүү кызматтарына кирет. Көркөм-эстетикалык функция кайрылуучунун коммуникативдик милдеттеринин аркасында ишке ашат – көркөм каражаттарды колдонуу менен идеяны жандуу жана колориттүү ишке ашыруу жана аны адресатка жеткирүү милдеттерин аркалайт.

Жыйынтыктап айтканда, каттардын функциялары – адамзаттын маданий чөйрөдөгү болуп жаткан процесстеринин чагылышы катарында каралат. Ошондуктан, кат жазуу өнөрүнүн мындан аркы өнүгүшү кандай болот? Кат жазуу – прогрессивдүү системалардын бирине айланабы? Бул өңдүү суроолордун келип чыгышы да мыйзам ченемдүү көрүнүш.

КОРУТУНДУ

Диссертациянын максатына ылайык, кыргыз адабиятындагы эпистолярдык форманын өнүгүү тенденцияларын ачып көрсөтүүдө төмөнкүдөй натыйжаларга ээ болдук:

1. Илимий иштин биринчи бабы эпистолярдык форманын изилдениш тарыхына байланыштуу эмгектерди анализдөөгө арналды. Анда, антика дооруна мүнөздүү болгон б.з.ч. “Каттардын типтери” жана “Муун тууралуу” деген эмгектер талдоого алынды. Орто кылымдагы эпистолярдык форманын өнүгүшүндө эки тенденция (чиркөө башчыларынын диний каттары, сенитенталдык адабияттын жанданышы) баса белгиленди. Кайра жаралуу дооруна мүнөздүү болгон эпистолярдык тенденциялар эки жагдай-шарт аркылуу көзгө урунуп, XVII–XVIII кылымдардагы интеллектуалдык баарлашуунун ыкмасы катары жана каттын стилдери боюнча атайын эмгектердин жарык көрүшү (Н.Г.Курганов “Писмовник”, “Новом и полном письмовнике, или всеобщем секретаре, содержащим в себе письмо: известительные, советы подающие, обличительные...”, “Сборник советов и наставлений”, “Жизнь в свете, дома и при дворе”) менен коштолгон. Аталган эмгектерде каттардын жанрдык табияты бир системага келтирилип, анын жеке өзүнө гана таандык белгилери иштелип чыккан. Күндөлүк турмушта колдонулган каттардын алкагын кеңейтүү аракеттери көрүлүп, кат аркылуу философиялык, публицистикалык жана дидактикалык жана адабий тексттерди жазууга мүмкүндүк түзүлгөн.

2. Эпистолярдык форманын генезисин, өнүгүү этаптарын анализдөө биринчи баптын экинчи бөлүмүндө каралып, анда эпистолярдык

форманын келип чыгышы, негизинен, адам баласынын маалымат берүү аракети менен коштолуп, алгачкы кат жазууга умтулган адам баласынын алгачкы аракеттери, дүйнө түшүнүктөрү, аңчылыгы, турмуш-тиричилиги, жоокерчилиги аскага, ташка, чопого, жыгачка, бамбукка, папируска чегилген сүрөттөрдө, эпитафияларда сакталып калгандыгы баса белгиленди. Тарыхта пиктография деген аталышка ээ болгон таштагы жазуулардын, орто кылымга таандык болгон Орхон-Енисей жазуулары мисал катары тартылды. Ал эми кыргыз адабиятындагы аталган форманын генезиси элдик оозеки чыгармачылыкта, орток-түрк адабиятында, Орхон-Енисей жазма эстеликтеринде жана жазгыч акындар чыгармачылыгында жаткандыгы конкреттүү мисалдар менен берүү аракети көрүлдү.

3. Кыргыз адабиятындагы эпистолярдык форманын колдонулуш өзгөчөлүктөрүн талдоого алуу да илимий ишибиздин негизги милдеттеринин бири болчу. Бул мааниде кыргыз адабиятынын алгачкы туундуларында эле эпистолярдык форма алгылыктуу болуп, калемгерлердин чыгармачылыгында колдонулгандыгы С.Карачевдин “Эркисиз күндөрдө” повестинин негизинде ачылып берилди. Ошол 1920-30-жылдардагы адабияттын өнүгүү жолунда эпистолярдык форма проза, поэзия жанрларында ийгиликтүү колдонулгандыгы, ошентсе да, социалдык-саясий кырдаалга жараша, эпистолярдык форманы колдонуунун эң эле актуалдуу учуру – Улуу Ата Мекендик согуштун учуруна дал келгендиги А.Токомбаевдин “Сүйгөнүмө кат”, Ж.Жамгырчиевдин “Солдаттын саламы”, “Сен эсимде”, “Ала-Тоого кат”, Т.Үмөталиевдин “Фронттон кат”, Р.Шүкүрбековдун “Фронттогу агаларыма”, М.Элебаевдин “Ала-Тоого кат”, К.Эсенкожоевдин “Алыстан кат”, Жусуп Турусбековдун “Кат”, өндүү чыгармаларын талдоонун негизинде ишке ашырууга аркет жаслды.

4. Экинчи главанын экинчи бөлүмүндө жеке адабий каттардын спецификасы талдоого алынды. Мында адабий каттардын термин катары мааниси, эки эки тараптуу колдонулушу, адабий каттардын жазылуу жагдайлары белгиленди. Натыйжада, адабий каттар кыргыз акын жазуучуларынын чыгармачылык тагдырында кеңири пайдаланылган, алардын жан дүйнөсүн, мурда белгисиз болгон адабий факты-материалдарды, чыгармачылык байланыштарды, ички сезидерди камтыган ар тараптуу максатка ээ болгон көрүнүш экендиги ырасталды. Мисал катары, М.Элебаевдин, А.Токомбаевдин, А.Осмоновдун, Т.Сыдыкбековдун чыгармачылыгындагы адабий каттар келтирилди.

5. Үчүнчү бап кыргыз адабиятындагы эпистолярдык форманын поэзия, проза жанрындагы колдонулуш өзгөчөлүктөрүнө арналган

дыктан, мында поэзиядагы эпистолярдык тенденциялардын ичинен лирикалык кайрылуу багытындагы ырлардын колго алынышы, сатиралык кайрылуу ырларын жазууга түрткү болушу А.Токомбаевдин “Жооп кат”, Б.Сарногоевдин “Мидинге кат”, “Ачык кат”, Э.Ибраевдин “Мидинден кат” поэмаларынын мисалында ачып көрсөтүү аракети көрүлдү.

6. Ал эми прозадагы эпистолярдык тенденцияларга кат формасынын образдар системасында, чыгарманын сюжеттик өзөгүндө, структуралык системасында олуттуу роль аткара тургандыгы Т.Сыдыкбековдун “Биздин замандын кишилери”, К.Баялиновдун “Көл боюнда”, К.Жантөшевдин “Эки жаш”, Чыңгыз Айтматовдун “Жамийла”, “Саманчынын жолу”, “Биринчи мугалим”, “Кассандра тамгасы”, К.Ашымбаевдин “Бой тумар” ж.б. чыгармалардын негизинде талдоого алуу аракети көрүлдү.

Кыргыз адабиятынын проза жанрында эпистолярдык форма сюжетти өнүктүрүүдө, композициялык курамда, образдарды ачып берүүдө, тереңдетүүдө кеңири колдонулгандыгы С.Карачевдин “Эркисиз күндөрдө”, Т.Сыдыкбековдун “Биздин замандын кишилери”, К.Баялиновдун “Көл боюнда”, К.Жантөшевдин “Эки жаш”, Чыңгыз Айтматовдун “Жамийла”, “Саманчынын жолу”, “Биринчи мугалим”, “Кассандра тамгасы”, К.Ашымбаевдин “Бой тумар” чыгармаларынын мисалында анализге алынды. Натыйжада, бул чыгармалардын мазмунунда “Арыз каттары”, “Арман каттары”, “Сүйүү каттары”, “Коштошуу каттары”, “Эскерүү каттары”, “Суроолуу каттар”, “Жооп каттар”, “Өтүнүч каттар”, “Сураныч каттар”, “Ыраазылык каттар”, “Жектөө каттар”, “Түшүндүрүү каттар”, “Акарат каттар”, “Айып каттар”, “Өкүм каттар”, “Жарлык каттар”, “Жансерек каттар” жана башка түрлөрүнүн колдонулгандыгы аныкталды.

Жыйынтыктап айтканда, кыргыз адабиятындагы эпистолярдык форма адабияттын өнүгүү тарыхы менен бирге жашап, өзүнө тиешелүү белгилери калыптанып, адабий чыгармачылыктын ар кыл түрлөрүндө кеңири колдонулуп келген өз алдынча жанр. Изилдөө көрсөткөндөй, анын жанрдык табиятына буга чейин көңүл бурулбаганы менен ал адабий-көркөм чыгармалардан орун алып, өз максат-милдеттерине жараша конкреттүү милдеттерди аткарып келген.

Мезгилдин өтүшү менен аталган жанр баштагыдай актуалдуу болбой, формалык жана мазмундук, структуралык-системалык жактан өзгөрүүгө дуушар болду, трансформацияга учурады. Буга түрткү болгон илим менен техниканын өсүшү адам баласынын коммуникациялык ишмердүүлүгүндө жаңы мүмкүнчүлүктөрүн сунуштап, баштагы-

дай катты кагазга жазуунун зарылдыгы жоголду, мааниси эскирип, маалымат алмашуунун жаңы формаларына орун бошотту. Техникалык лексикондо SMS, Skype, WhatsApp, Messenger, социалдык түйүн, электрондук почта сындуу түрлөрү актуалдуу боло баштады. Булар маалыматты ыкчам, тез, көз ирмемде жеткиргени менен, кагаз каттары тартуулаган толкундануу, ички сезимдерди ойготуу, күтүү, үмүт сыяктуу ынак сезимдерди сүрүп чыгарды. Айрыкча, социалдык тармактарда сөз кылууга арзыбаган “Шакаба каттары” пайда болуп, өткөн доордогу каттардан кабары жок азыркы жаш муун үчүн көңүл ачуунун куралына айланды. Андайды туурап жазуу, жазганын башкаларга бөлүшүү тенденциясы орун алды.

Эгерде, каттын башатын түзгөн байыркы таштагы символдордун милдетин азыркы маалымат мейкиндигинде кең-кесири колдонулуп жаткан жеңил-желпи смайликтер аткарып жаткандыгы – сөз ордуна жооптун, жооп ордуна белгини колдонуу тенденциясын күчүнө келтирди. Мындай тенденция байыркы башатка кайтуу, символдор аркылуу маалымат берүү көрүнүшүн акырындык менен актуалдуулукка айландырып бара жаткансыйт. Азыркы жаштардын кат аркылуу кыска сүйлөшүп, белгилер аркылуу баарлашууга жасаган аракеттери мына ушундай тыянак чыгарууга түрткү берет.

ПРАКТИКАЛЫК СУНУШТАР

Диссертациядан алынган илимий жыйынтыктар кыргыз адабиятынын жаңы баскычта иликтенишине олуттуу кошумча болуп бере алат. Ошондуктан, бул темага байланышкан төмөнкү багыттар боюнча изилдөөлөрдү жүргүзүүгө болот:

1. Эпистолярдык форманын генезисин түзгөн “сүрөттүү каттардын”, же таш жазма эстеликтердеги каттык маанини туюндурган символдук белгилердин колдонулуш өзгөчөлүктөрү.
2. Элдик оозеки чыгармачылыктын жанрлар системасындагы эпистолярдык форманын табияты.
3. Акындар жана жазгыч акындар поэзиясындагы эпистолярдык форманын колдонулуш өзгөчөлүктөрү.
4. Азыркы кыргыз адабиятындагы трансформацияланган каттардын көркөм чыгармачылыктагы колдонулуш өзгөчөлүктөрү.
5. Кыргыз адабиятындагы акын-жазуучулардын адабий каттарынын көркөмдүк өзгөчөлүктөрү.

Диссертациянын негизги жоболору төмөнкү эмгектерде чагылдырылды:

1. Ажыбаев, А.Ш. “Эркисиз күндөрдөгү” эпистола [Текст] / А.Ш. Ажыбаев // КРУИАнын Кабарлары. – 2022. – №2. – 122-126-б. <https://elibrary.ru/item.asp?id=49772351>
2. Ажыбаев, А.Ш. “Б.Сарногоевдин чыгармачылыгындагы эпистолярдык форманын орду” [Текст] / А.Ш.Ажыбаев // КР УИАнын Кабарлары. – 2022-жыл. – № 2. – 34-38-б. <https://elibrary.ru/item.asp?id=50178715>
3. Ажыбаев, А.Ш. Улуу Ата Мекендик согуш мезгилиндеги эпистолярдык форманын кыргыз адабиятындагы колдонулуш өзгөчөлүктөрү [Текст] / А.Ш.Ажыбаев // КР УИАнын Кабарлары. – 2023-жыл. - № 2. – 103-109-б. <https://elibrary.ru/item.asp?id=53699886>
4. Ажыбаев, А.Ш. Кыргыз адабиятындагы эпистолярдык форманын башат-булактары [Текст] / А.Ш.Ажыбаев // БГУ жарчысы. – 2023. - №2(64). – 55-159-б. <https://elibrary.ru/item.asp?id=54680148>
5. Ажыбаев, А.Ш. “Кыргыз адабиятындагы эпистолярдык форманын типтери” [Текст] / А.Ш.Ажыбаев // Б.Осмонов атындагы ЖАГУнун Жарчысы. – 2023. – №3.
6. Ажыбаев, А.Ш. “Кыргыз адабиятынын проза жанрындагы эпистолярдык форма” [Текст] / А.Ш.Ажыбаев // Alatoo Academic Studies. – 2023. - №3. – 191-204-б. <https://elibrary.ru/item.asp?id=54881646>
7. Ажыбаев, А.Ш. “Тенезис эпистолярной формы” [Текст] / А.Ш.Ажыбаев // «Международный журнал гуманитарных и естественных наук». – 2023. – № 9-2 (84). – 7-10-бб. <https://elibrary.ru/item.asp?id=54680148>
8. Ажыбаев, А.Ш. “Эпистолярная форма в творчестве Ч.Айтматова” [Текст] / А.Ш.Ажыбаев // «Международный журнал гуманитарных и естественных наук». – 2024. – № 1-3 (88). – <https://elibrary.ru/item.asp?id=60235496>

Ажыбаев Артур Шарапидиновичтин “Кыргыз адабиятындагы эпистолярдык форманын өнүгүү тенденциялары” деген темадагы 10.01.01 – кыргыз адабияты адистиги боюнча филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган кандидаттык диссертациясынын

РЕЗЮМЕСИ

Түйүндүү сөздөр: генезис, каттардын классификациясы, кара сөз түрүндөгү каттар, предметтик кат, сүрөттүү кат, түйүндүү кат, ыр түрүндөгү каттар, эпистола, эпистолярдык форма.

Изилдөөнүн объектиси: Кыргыз адабиятындагы эпистолярдык форма.

Изилдөөнүн предмети: Калемгердин көркөм фантазиясынын негизинде пайда болгон каттарды анализдөө.

Изилдөөнүн максаты: Иштин максаты – кыргыз адабиятындагы эпистолярдык форманын өнүгүү тенденцияларын ар тараптан ачып көрсөтүүдө турат.

Изилдөөнүн методдору: Тексттерди анализдөө, салыштырма-тарыхый, салыштырма-типологиялык, аналитикалык-психологиялык, адабий көркөм.

Изилдөөнүн илимий жаңычылдыгы: Кыргыз адабиятындагы эпистолярдык форманын табияты алгачкы жолу ар тараптуу, системалуу анализдөөгө дуушар болду. Т.а. проза, поэзия жанрындагы аталган форманын колдонулуш өзгөчөлүктөрү, башат-булактары жана өнүгүү тенденциялары талдоого алынды.

Колдонуу боюнча сунуштар: Диссертациялык иштин материалдары кыргыз адабиятынын системасындагы эпистолярдык жанрды изилдөөнүн бир катар актуалдуу проблемаларын андан ары өнүктүрүүдө колдонулушу мүмкүн.

Колдонуу чөйрөсү: Диссертациянын жобосуна жана жыйынтыктарына ылайык эпистолярдык форманын табиятын андан ары изилдөөгө жардам берет. Алынган натыйжалар жогорку окуу жайларында, орто мектептерде адабият сабагы боюнча курстарды окутууда, илимий окууларды уюштурууда, курстук жана квалификациялык иштерди аткарууда материал болуп бере алат.

РЕЗЮМЕ

диссертации Ажыбаева Артура Шарапидиновича на тему: “Тенденции развития эпистолярной формы в кыргызской литературе”, представленная на соискание ученой степени кандидата филологических наук по специальности 10.01.01 – кыргызская литература

Ключевые слова: генезис, классификация писем, предметное письмо, прозаические письма, рисуночное письмо, узелковое письмо, стихотворные письма, эпистола, эпистолярная форма.

Объект исследования: Эпистолярная формы в кыргызской литературе.

Предмет исследования: Письма вымышленных литературных персонажей, сформированных на основе художественного воображения писателя.

Цель исследования: Выявить тенденции развития эпистолярной формы в контексте эволюции кыргызской литературы.

Методы исследования: Анализ текстов, сравнительно-исторический, сравнительно-типологический, аналитико-психологический, литературно-художественный.

Научная новизна исследования. Впервые подвергалась всестороннему и систематическому анализу природа эпистолярной формы в кыргызской литературе. Т.е. проанализированы особенности употребления, происхождение и тенденции развития указанной формы в жанрах прозы, поэзии.

Предложение по использованию: Материалы диссертационной работы могут быть использованы в дальнейшей разработке ряда актуальных проблем при изучении эпистолярного жанра в системе кыргызской литературы.

Область применения: Помогает дополнительно изучить природу эпистолярной формы в кыргызской литературе. Полученные результаты могут служить материалом для преподавания курсов литературы в высших учебных заведениях, средней школе, организации научных занятий, выполнения курсовых и квалификационных работ.

SUMMARY

dissertation by Artur Sharapidinovich Azhybaev on the topic: "Trends in the development of the epistolary form in Kyrgyz literature," submitted for the academic degree of Candidate of Philological Sciences in specialty 10.01.01 – Kyrgyz literature

Key words: genesis, classification of letters, subject letter, prose letters, picture letter, knot letter, poetic letters, epistle, epistolary form.

The object of the study: Epistolary forms in Kyrgyz literature.

Subject of study: Letters from fictional literary characters formed from the writer's artistic imagination.

Purpose of the study: Identify trends in the development of the epistolary form in the context of the evolution of Kyrgyz literature.

Research methods: Text analysis, comparative-historical, comparative-typological, analytical-psychological, literary-artistic.

The scientific novelty of the research. For the first time, the nature of the epistolary form in Kyrgyz literature was subjected to a comprehensive and systematic analysis, i.e., the features of use, origin and development trends of this form in the genres of prose and poetry were analyzed.

Suggestion for use: The materials of the dissertation work can be used in the further development of a number of topical problems in the study of the epistolary genre in the system of Kyrgyz literature.

Scope of application: Helps to further study the nature of the epistolary form in the Kyrgyz literature. The obtained results can serve as material for teaching literature courses in higher educational institutions, secondary schools, organizing scientific classes, completing coursework and qualification work.

Басууга 26.06.2024-ж. кол коюлду.

Кагаздын форматы 60x84 1/16.

Көлөмү 1,87 б.т. Офсеттик кагаз. Нускасы 100.

«Мега Формат» басмасында басылды.